

ФОТОДОКУМЕНТИ ЯК ПРОДУКТ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПІДПРИЄМСТВ ДНІПРОВСЬКОГО ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ (М. ЗАПОРІЖЖЯ) НАПРИКІНЦІ 1920-х – 1980-х РОКІВ

В. І. Мільчев

*Аньхойський педагогічний університет (КНР),
Запорізький національний університет
vladmilchev@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4432-3322>*

А. С. Подлужний

*Запорізький національний університет
rjkteam8148@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4080-601X>*

Ю. І. Головко

*Запорізький національний університет
golovko@znu.edu.ua
ORCID <https://orcid.org/0009-0006-2092-5360>*

Ключові слова: Дніпровський промисловий комплекс, Дніпрогес, Дніпро-спецсталь, Запоріжсталь, Запоріжжя, індустріалізація, фотодокумент.

У статті розглядається проблема з'ясування джерельної природи та інформативного потенціалу фотографічних документів, які були випродуковані в результаті функціонування підприємств Дніпровського промислового комплексу у м. Запоріжжя в радянську добу історії України. Здійснено атрибуцію та класифікацію фотодокументів, виявлених у музейних і архівних збірках регіону, із акцентуванням на функціональному призначенні зображень. Було розглянуто найбільш типові ситуації, які спонукали комуністично-радянське керівництво заводів та їх пересічних працівників до фотофіксації подій політичного, економічного та соціального життя. З'ясовано, що процесу фотографування відводилася важлива роль у процесі ідеологічної обробки трудящих, із метою конструювання «радянської ідентичності». Дослідженням було доведено переважно суб'єктивну природу радянської заводської фотографії, вказано на необхідність критичного аналізу її візуального тексту.

PHOTOGRAPHIC DOCUMENTS AS A PRODUCT OF ACTIVITY AND A SOURCE OF RESEARCHING THE HISTORY OF ENTERPRISES IN THE DNIPRO INDUSTRIAL COMPLEX (ZAPORIZHZHIA) FROM THE LATE 1920s TO THE 1980s'

V. I. Milchev

*Anhui Normal University (CPR),
Zaporizhzhia National University*

A. S. Podluzhnyi

Zaporizhzhia National University

Yu. I. Holovko

Zaporizhzhia National University

Keywords: Dnipro industrial complex, Dniprogos, Dniprospeetsstal, Zaporizhstal, Zaporizhzhia, industrialization, photographic document.

This article examines the nature and informative potential of photographic documents produced as a result of the operations of enterprises within the Dnipro Industrial Complex in the city of Zaporizhzhia during the Soviet era in the history of Ukraine. Attribution and classification of photo documents found in museum and archival collections of the region were carried out, with an emphasis on the functional purpose of the images. The research has considered the most typical situations that prompted the communist-Soviet management of factories and their ordinary workers to capture events of political, economic, and social life. It has been discovered that the process of photography played an important role in shaping the ideological perspective of workers, aiming to construct a «Soviet identity». The research has demonstrated the predominantly subjective nature of Soviet factory photography and has indicated the need for a critical analysis of its visual text.

Мережа підприємств Дніпровського промислового комплексу (ДПК), зведених у м. Запоріжжя і введених у експлуатацію в 1927–1932 рр., стала для нього «місто-утворюючою». Саме від цього часу місто почало стрімко перетворюватись із колишнього повітового м. Олександрівська (назва до 1921 р.) на модерне індустриальне місто. Такі підприємства, як Дніпрогос, Дніпровський алюмінієвий завод (ДАЗ), Дніпроспецсталь (ДСС), Дніпровський електродний завод, Запоріжсталь (ЗС), Запоріжжкокс, Вогнетривкий комбінат та Феросплавний завод вже давно є своєрідною «візитівкою» м. Запоріжжя.

Висвітлення радянської індустриалізації 1920–1930-х років та тієї страшної ціни, яку сплатив за неї український народ через колективізацію, розкуркулення та голодомори, вже має усталену історіографічну традицію, але, здебільшого це було зроблено з позицій класичної наративної історії. При цьому поза увагою дослідників майже завжди опинялися різноманітні аспекти, що стосувалися функціонування промислових підприємств (ПП) як фондоутворювачів. Саме тому наразі настільки відчутною є потреба повновартісної реконструкції джерелознавчих складових діяльності ПП, які, в свою чергу, можуть надати нового імпульсу для дослідження малодосліджених сюжетів з історії індустриальних об'єктів Запоріжчини та повсякденного життя населення краю, пов'язаного із ними.

Значущість і важливість саме джерелознавчого студіювання діяльності індустриальних об'єктів пояснюється тим, що ПП підрадянської України за майже сім десятиліть свого функціонування утворили величезні масиви документальних джерел. Зображальні джерела займають окреме місце серед решти історичних джерел за способом фіксації інформації, формою її передачі, носієм інформації. Фотодокументом (ФД), у джерелознавчому сенсі цього терміну, називається зображення якогось історичного факту, події, особи і т.д., що виникло

в результаті фотографічного процесу, синхронного за часом. Під фотографією, зазвичай, розуміється і процес отримання зображення, і її результат¹.

Інформація ФД, їх візуальний текст у образній формі відображає події суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя. ФД точно і досить повно відтворюють візуальний бік факту, який відображається у контексті певної події. Виступаючи як самостійне історичне джерело, ФД не втрачають свого значення і в тому випадку, коли інформація, яка знаходиться в них, зустрічається в інших історичних джерелах. Адаже фотографії можуть розширити, конкретизувати та уточнити її. У той же час вони є витворами мистецтва, а отже, мають властивості, які були характерні для таких видів зображальних історичних джерел, поширених до виникнення процесу фотографування, як живопис побутового жанру та портрет. Таким чином, фотографія: 1) документально інформує про реальну дійсність; 2) естетично впливає на глядача. Саме цим і зумовлено її велику цінність як пам'ятки культури².

Об'єктивна природа ФД посприяла їх широкому використанню дослідниками-гуманітаріями, адже за допомогою тих чи інших методик візуального аналізу можна визначити соціальну інформацію, яку містить фотографія. Другою стороною процесу осягнення природи ФД стали історико-джерелознавчі студії, які вивчали їх як продукт, який виник в процесі діяльності конкретних продуцентів. Відтак ми маємо згадати основні наукові праці, які є принципово важливими для з'ясування особливостей *візуалізації основних віх життя працівників та історії ПП* в УРСР/СРСР.

Почнемо з праць теоретичного характеру. Найбільш значущою постає робота французького філософа-культуролога Ролана Барта «Camera lucida»

¹ Bourdieu P. *Photography: A Middle-brow Art*. Oxford : Polity Press, 1998. P. 7, 11, 16.

² Магидов В. М. Кинофотодокументи в контексте історичного знання. М.: 2005. С. 44, 47, 56.

(фр. 1980 / укр. 2022). Він вважав фотографії віддзеркаленням реальності та відводив їм роль передатчика інформації про соціум³. Ідеї Барта про те, що інформація, закодована в фотографічних зображеннях (як, зрештою, і в усіх інших зображальних джерелах) має слугувати об'єктом міждисциплінарних досліджень в різних галузях гуманітаристики – історії, соціології, етнології та культурної антропології та ін., у наступні десятиліття знайшли своє продовження у працях дослідників із різних країн.

Наприклад, потужний вклад у дослідження проблеми був зроблений польським соціологом Пьотром Штомпкою, який розкрив невичерпний інформаційний потенціал фотографії, як першоджерела, що в момент свого створення фіксує важливу візуальну інформацію про суспільні групи, із якими вона пов'язана. Ці спостереження є цінними й для істориків-джерелознавців⁴.

Не менш вагомим є науковий внесок радянського історика В. М. Магідова, автора десятків праць у галузі фото-кіно-документів, знаного архівіста та джерелознавця. Не маючи змоги зупинитися на кожній із них, згадаємо лише його ґрунтовну монографію «Кінофотодокументи в контексті історичного знання» (2005), яка об'єднала результати майже півстолітніх студій вченого. У контексті нашого дослідження перспективним виглядає застосування методів використання візуальних джерел при здійсненні досліджень із соціальної історії⁵.

Якщо говорити про наукові роботи, які мають більш прикладний характер, то ми маємо вказати на декілька статей, опублікованих у останні 10–12 років, виконаних, із застосуванням прогресивної методики, на матеріалах фотозображень, які було випродуковано у процесі життя й професійної діяльності осіб, приналежних до окремих соціальних груп ХХ ст. Серед таких ми назвемо праці вітчизняної історикині й етнолога В. В. Дмитрюк, присвячені вивченню матеріалів сімейних фотоархівів мешканців м. Одеса та Одеської області, як джерела здійснення досліджень у галузі соціальної й культурної антропології минулого століття⁶.

³ Барт Р. *Camera lucida*. Нотування фотографії / Пер. с фр. О. Червоник. Харків. : MOKSOP, 2022. 176 с.

⁴ Штомпка П. *Визуальная социология*. Фотография как метод исследования: учебник / Пер. с польск. Н. В. Морозовой, авт. вступ. ст. Н. Е. Покровский. М. : Логос, 2007. 168 с. + 32 с.

⁵ Магидов В. М. *Кинофотодокументы в контексте исторического знания*. М.: 2005. 394 с.

⁶ Дмитрюк В., Пригарин О. *Етно/Фотографія в антропологічних перспективах: про методи опрацювання приватних збірань*. Народознавчі зошити. 2015. Вип. 6. С. 1420–1424.

⁷ Дмитрюк В. В. *Візуальні образи одеситів: актуалізація досвіду комплексного дослідження*. Археологія, етнологія та

Предметом дослідження є атрибуція та класифікаційна характеристика комплексу ФД, випродукованих у процесі діяльності промислових об'єктів ДПК часів УРСР; з'ясування джерелознавчого та загально-історичного контекстів їх створення; розкриття інформативних можливостей у справі вивчення соціального та повсякденного життя населення запорізького краю за радянської доби. Мета дослідження – історико-джерелознавчий аналіз діяльності підприємств ДПК в якості продуцентів зображальних джерел. Для досягнення поставленої мети необхідно було вирішити наступні дослідницькі завдання: встановити обставини фіксації ФД в процесі діяльності ПП і вирішити проблему їх достовірності; провести класифікацію актуалізованих ФД за критеріями походження, видової належності та службового призначення.

Реалізація дослідницьких завдань нашої наукової розвідки стала можливою саме завдяки окресленню кола джерел, які мають бути задіяними для цього – *джерельної бази*⁸. Основу даного, історико-джерелознавчого по своєму характеру, дослідження становить сукупність ФД – найбільш масового із усіх інших, різновиду зображальних історичних джерел. Евристичний пошук, здійснений нами у музейних і архівних зібраннях м. Запоріжжя і Запорізької області, засвідчив той факт, що найбільша концентрація ФД за темою представлена у експозиціях і фондах музеїв заводів ДСС і ЗС, фондів і колекційних збірках Національного заповідника «Хортиця», Запорізького обласного краєзнавчого музею (ЗОКМ) та ін. Актуалізовані в процесі евристики кілька сотень ФД 1920–1980-х рр. і стали основою для фактографічного опису та аналітичних висновків нашої статті.

Говорячи про фотознімки в цілому, їх виділяють: документальні, художні та наукові^{9 10}. Основну увагу надалі ми приділимо з'ясуванню особливостей продукування ПП ДПК саме документальних фотографій.

охорона культурної спадщини Південно-Східної Європи: [збірка наукових робіт, присвячена 25-річчю кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова]. Одеса: ОНУ, 2018. С. 253–261.

⁸ Ковальський Н. П. *Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения*. Запорожье: РА «Тандем-У», 1999. С. 29.

⁹ Нікітіна І. В. *Фотодокументальні колекції як вид збереження технічних пам'яток // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи* : Матер. 11-ї Всеукр. наук.-практ. конф. (4–6 черв. 2015 р., м. Київ) : відп. ред. Л. О. Гріфен : Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК ; Нац. істор.-архит. муз. «Київська фортеця» ; Ас-ція праців. музеїв тех. профілю ; Акад. інж. наук України ; Держ політес. муз. НТУУ «КПІ». К. : 2015. С. 93–95.

¹⁰ Блейкер А. *Применение фотографии в науке*. / пер. с англ. под ред. И. А. Солнцева М.: Мир, 1980. С. 8–11.

Згідно загальноприйнятих класифікацій, за критерієм «відтворюваних подій» («документування») всі ФД можуть бути розподілені на три підгрупи: 1) «репортажні» фотографії, які фіксують події, таким чином, що їх творець не втручається в побудову композиції, а лише «ловить мить»; 2) «постановочні», тобто зрежисовані фотографом, звідки й назва; 3) «художні», що розглядаються як різновид образотворчого мистецтва, зокрема фотопортрети¹¹.

Поняття документальності вживається у широкому значенні слова, охоплюючи майже всю масу фотознімків, і у вузькому значенні – лише по відношенню до певної частини фотозображень, як підтвердження будь-якого факту, коли у фотозображенні на перший план виступають не художні переваги фотографії, а здатність передавати справжню реальність життя. Стосовно фотографії поняття документальності у загальноприйнятому розумінні означає абсолютну достовірність, повну відповідність до того, як це було насправді. Проте документальна фотографія зовсім не означає – достовірна. Ні в якому разі не можна говорити про абсолютну об'єктивність ФД, адже найбільш характерними рисами ФД як історичного джерела, є наступні: воно фіксує лише одну мить події, явища, факту й т.ін. на носії інформації; акумулює знання про історичну обстановку та створює загальний контекст; надає інформацію про синхронні її створенню події, виступаючи виразником інтересів певних політичних та громадських сил; не завжди має об'єктивну природу через можливість інсценування в процесі зйомки та подальшого коригування змісту, що призводить до фальсифікації відображених подій/фактів.

Фотографії відображають символи нової доби: будівництво промислових гігантів тощо. Фотокореспонденти увічнили такі знакові для історії запорізького краю події, як запуск перших заводів ДПК, будівництво та пуск Дніпрогес та багато інших подій та об'єктів. У столиці радянської України м. Харкові діяло республіканське відділення Товариства друзів радянського кіно. До його завдань входили: сприяння кінофікації територій, особливо в промислових регіонах; налагодження та розвиток місцевих осередків товариства; організація всеукраїнських конкурсів фотогазет і фотовиставок. Запоріжжя, яке стало містом зведення найбільших індустріальних виробництв у тогочасному СРСР, знаходилося, подібно до сусіднього Донбасу, в центрі самої пильної уваги. Так,

¹¹ Барт Р. Camera lucida. Нотування фотографії / Пер. с фр. О. Червоник. Харків. : MOKSOP, 2022. С. 8–10, 124–128.

місцевий осередок регулярно, щомісяця відсилав до столиці доповідні записки про стан фотосправи на будівництві ДПК¹².

У деяких випадках ФД, чия поява пов'язана із зведенням запорізького промислового вузла, з самого початку були задумані як такі, що розійдуться масовим тиражом у копіях. Справа в тому, що від початку будівництва першого із об'єктів ДПК – Дніпрельстана (Дніпрогеса), увагу широкої публіки і в країні, і в усьому світі, було прикуто до нього. З метою пропаганди «трудових звершень» і задоволення цікавості населення було вирішено створити серію поштових карток під загальною назвою «Дніпрельстан». Про них відомо те, що авторство фотографій належало такому собі Шкловському, а самі знімки були зроблені починаючи з 1927-го і закінчуючи 1932-м роками. Серію було випущено в 1932 р. видавництвом, яке діяло при Запорізькій філії Укркнигоцентру. Поштові листівки було виконано на фотопапері розміром 9х14 см. На аверсі йшло зображення, а на реверсі типографським способом видруковано адресата/адресанта та лінійну розмітку для написання самого листа. У фондах НЗХ нині зберігаються 8 подібних листівок: «Центральна підстанція Дніпрельстану»; «Щитовий зал гідростанції»; «Дніпрельстан. Будинок громадських організацій»; «Дніпрельстан. Квартал нового Запоріжжя»; «Гребля. Вигляд з лівого берега»; «Дніпрельстан. Встановлення порталного зводу на греблі»; «Вигляд греблі через шлюз»; «Шлюз»¹³.

Фотографія суб'єктивна, завжди пов'язані з вибором, але соціум спочатку приписує фотозображенню об'єктивність. Фотопрактика належить до певних соціальних груп, які через фотографію висловлюють свої соціальні уявлення та норми. У цьому випадку завдання історика-джерелознавця полягає у розкодуванні візуального джерела, у розкритті ситуації, в якій він був створений, в одномоментної фіксації уявлень та норм соціальної групи, які відображені на фотознімку¹⁴. Задекларована комуністами провідна роль пролетаріату в житті радянського суспільства, закріплена на законодавчому рівні в перші роки приходу їх до влади, хоча й була реально вихолощена дуже швидко, однак активно використовувалась у про-

¹² <https://uk.wikisource.org/wiki/Архів:ЦДАВ0/332.03.06.2023>.

¹³ НЗХ. ФК. Од. зб. 5999 / ФН-454; Од. зб. 6000 / 455; Од. зб. 6001 / ФН-456; Од. зб. 6002 / ФН-457; Од. зб. 6003 / 458; Од. зб. 6004 / ФН-459; Од. зб. 6005 / ФН-460; НЗХ. Од. зб. 6006(1) / ФН-462; Од. зб. 6006(2) / 462.

¹⁴ Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования: учебник / Пер. с польск. Н. В. Морозовой, авт. вступ. ст. Н. Е. Покровский. М.: Логос, 2007. С. 44–82.

пагандистській роботі. Це сприяло появі кількох піджанрів фотодокументів.

Завдання індустріалізації країни, яке поставили перед собою комуністи, практично неможливо було б виконати без використання позаекономічного примусу населення. Однією із його форм стала практика введення додаткових неоплачуваних робочих днів після закінчення трудового тижня – т.зв. «суботників»¹⁵. Втім, і сама назва їх була брехливою, адже в СРСР існував шестиденний робочий тиждень і суботник зазвичай припадав або на час після вже відпрацьованого трудового дня, або на неділю. Намагаючись запалити працівників «трудо-вим ентузіазмом», партійні та комсомольські організації ПП ДПК вдавалися до різних методів. Фотографії (як процесу) також було відведено важливу роль. Зокрема, фотозображення робилися для подальшого використання у ЗМІ – газети, стіннівки, стенди, а також для подарунку учасникам позапланових робіт, «на пам'ять». У нашому розпорядженні є кілька фотодокументів, які підтверджують цю тезу. Вони походять із різних зібрань, однак об'єднані однією темою: ЗОКМ – фото співробітників всіх ПП м. Запоріжжя на суботнику на Дніпробуді (1927 р.)¹⁶; НЗХ – фото робітників Дніпробуду, які повертаються додому після авральних робіт з ліквідації прориву греблі (1930 р.)¹⁷; Музей ДСС – «ударна робота» трудящих ДСС на земляних роботах під час суботника (25.04.1931 р.)¹⁸; молотобійці – Ружанський, Снігирь, Малкін – на суботнику з благоустрою території ковальського цеху ДСС (1935 р.)¹⁹; активні агітаторки – робітниці і дружини працівників ДСС, які після роботи та у вихідні працювали над підготовкою до проведення виборів у Верховну Раду СРСР (1937 р.)²⁰.

Виникнувши у 1920-х, суботники швидко стали стійкою економічною практикою радянської держави. Приурочені до різних сакральних для комуністів дат – до дня народження Леніна (22 квітня), «Жовтневої революції», Першого травня й ін. – суботники мали служити формою, яка виростала з ідей комуністичної праці та прискорення соціально-економічного розвитку країни. Перетворившись у брежнєвську добу мало не на священнодійство, суботники й самі використовувались для створення нових сакральних для комуністів

топосів у м. Запоріжжя, як приклад, можемо згадати фото 1974 р., на якому зображено суботник під час закладки Алеї Слави, в якому беруть участь представники «робочої еліти» – герої соцпраці та орденоносці старший вальцювальник тонколистого цеху комбінату ЗС А. І. Волков, електрометалург заводу ДСС Д. С. Галушко та ін.²¹

Виконуючи функцію притягнення трудових ресурсів і вироблення ними коштів і матеріальних цінностей, ідеологічний конструкт «суботника» досить швидко став частиною радянського ритуального простору²². Наведені вище фотодокументи ПП м. Запоріжжя правдиво й сповна ілюструють цей процес.

Не меншу, якщо не більшу, увагу приділяло господарське та партійне керівництво ПП фотодокументуванню різного роду мітингів, демонстрацій і парадів. Нагоди для цього були самими різноманітними, як найбільш характерні згадаємо фото 1940-х – 1970-х рр. із зображенням: зборів із нагоди вручення колективу Дніпрогесу ордена Леніна (06.10.1932 р.)²³; мітингу на заводі ЗС, присвяченого пуску мартенівського цеху (1948 р.)²⁴; траурного мітингу заводських колективів з приводу смерті Й. В. Сталіна: загальний план і трибуна (5.03.1953 р.)²⁵; першотравневого параду 1953 р.: колона дніпроспецсталівців, керівництво заводу на демонстрації²⁶; мітингу присвяченого 300-річчю т.зв. «возз'єднання Росії з Україною», президія мітингу (1954 р.)²⁷ і фізкультурного параду на стадіоні «Металург» з цієї ж нагоди²⁸; мітингу на заводі ЗС, у зв'язку з «агресією американського імперіалізму» на Кубу (1962 р.)²⁹; виступу секретаря обкому КПУ Петрикіна перед працівниками у парткабінеті заводу ДСС, на честь 100-річчя В. І. Леніна (1970 р.)³⁰; урочистого вечора, присвяченого врученню Ювілейного Знаку заводу «ДСС» на честь 50-річчя утворення СРСР, у театрі ім. Щорса (26.12.1972 р.)³¹; святкування Дня металургів працівниками ПП ДПК на стадіоні «Металург» (липень 1979 р.)³².

²¹ НЗХ. ФК. Од. зб. 3770 / ФН-48.

²² Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія / Наук. ред. Турченко Ф. Г. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. С. 117–118.

²³ ЗОКМ. Од. зб. Ф-іст 4871.

²⁴ НЗХ. ФК. Од. зб. 14993 / 1791.

²⁵ МДСС. КФІЗ. Од. зб. 620–622.

²⁶ МДСС. КФІЗ. Од. зб. 623–624.

²⁷ МДСС. КФІЗ. Од. зб. 729–730.

²⁸ НЗХ. ФК. Од. зб. 4524 / ФН-160; 4525 / ФН-161.

²⁹ НЗХ. ФК. Од. зб. 14996 / ФН-1794.

³⁰ МДСС. КФІЗ. Од. зб. 2320.

³¹ МДСС. КФІЗ. Од. зб. 2699.

³² НЗХ. ФК. Од. зб. 14992 / 1790.

¹⁵ Сидоров Б. Ф., Хрусталев В. А. Красная суббота: ленинские традиции великого почина в действии. М.: Моск. рабочий, 1973. С. 8–10, 28–30.

¹⁶ ЗОКМ. Од. зб. Ф-Іст 4833.

¹⁷ НЗХ. ФК. Од. зб. 6025 / ФН-472.

¹⁸ МДСС. Фонди. Од. зб. 60.

¹⁹ МДСС. Фонди. Од. зб. 59.

²⁰ МДСС. Фонди. Од. зб. 46.

Особливість подання образів радянської індустріалізації за допомогою фотографії полягає, перш за все, у тому, що найчастіше (практично завжди) це постановочна фотографія. У меншій мірі постановочність стосувалася репортажних знімків (хроніки). Однак, навіть документальні фотографії як продукт того способу фотографування, який визнається об'єктивно-репортажним, неупередженим, за свідченням дослідників, не є нейтральними зображеннями соціальної дійсності.

У контексті цього слід відзначити, що набагато менше, хоча вони й теж присутні, дійшло з раннього радянського часу ФД які відбивають повсякдення працівників ДПК. Це, як ми гадаємо, було пов'язано із тим, що цій сфері життєдіяльності офіційними структурами приділялося уваги набагато менше, аніж виробничій, а самі фотоапарати все ще залишалися важко доступними для більшості запоріжців, фактично предметом розкоші. Треба згадати й про численні фізичні втрати фотографій із заводських і приватних архівів у роки Другої світової війни. Втім, навіть ті нечисленні фото повсякденного життя пересічних робітників ПП, що дійшли до нас, сповнені непідробного колориту.

Ось артисти цирку на «маївці» робітників Дніпрогесу. На передньому плані видно натовп, що оточив саморобний поміст, на якому виступають два акробати. (1930 р.)³³. Або ж ще одна замальовка тогочасних пікніків-маївок: на передньому плані група робітників бенкетує на траві, інші відпочивають чи гуляють (1930 р.)³⁴. Закарбувався й активно-пізнавальний відпочинок: група дніпробудівських «синьоблузників» [члени самодіяльних театральних колективів, які виступали у жанрі, близькому до нинішнього «стендап-шоу», але із обов'язковим агітаційно-пропагандистським забарвленням – А. П.], премійованих поїздкою в м. Алушту (1931 р.)³⁵; екскурсія робочих ДСС, які відпочивали на заводській базі ім. Ілліча, до міського історичного музею» (1934 р.)³⁶.

Запорізьке радянсько-партійне керівництво завжди намагалося підкреслити та зробити беззаперечним фактом «містоутворюючу» функцію ПП ДПК. Зробити це засобами фотографування та подальшого розповсюдження в ЗМІ створених фотодокументів, було простим і очевидним ходом. Так з'явилася та відклалася в музейних і архівних фондах велика кількість зображень архітектурних споруд м. Запоріжжя, зведених заводами:

чотири одноповерхових будинки, збудовані для робітників Дніпробуду (1930 р.)³⁷; будинки для металургів в Соцмісті (т.зв. Нове Запоріжжя)^{38 39} (1931); новий квартал Соцміста (1930-і рр.)⁴⁰; перший трамвай в Соцмісті (1932 р.)⁴¹; крамниці в Соцмісті (1930-і рр.)⁴²; фонтан на території інструментального цеху заводу ЗС 1938 р.⁴³; одноденний (!) будинок відпочинку ДСС на о. Хортиця. (10.12.1940 р.)⁴⁴; центральний вхід на стадіон «Металург» (1954 р.)⁴⁵; житлові будинки Дніпровського алюмінієвого заводу (ДАЗ) на просп. Леніна (2 пол. 1950-х рр.)⁴⁶; житлові будинки заводу ДСС по вул. Раднаркомівській, вул. Кагановича, вул. Миру (1953 р.)⁴⁷ і т.п. Всі вони дозволяють досліднику реконструювати процеси забудови міста у 1930–1950-х рр., унаочнити окремі, нині вже неіснуючі локації, врешті-решт просто проілюструвати епоху.

Звісно ж, що не меншу увагу штатними і позаштатними фотографами ПП ДПК було приділено висвітленню виробничого процесу – «творення» (і матеріального продукту, і абстрактного соціалізму/комунізму). Найбільше для цього годилися зображення збудованих промислових об'єктів, одиночні й репортажні фото, які зафіксували виробничий процес. Наведемо кілька найбільш характерних прикладів: загальні вигляди цехів СПЦ-1 і СПЦ-2 ДСС, відбудованих після війни (1949 р.)⁴⁸; момент зливу металу на СПЦ-2. (20.10.1949 р.)⁴⁹; навантаження залізного лому на платформи для вивозу в СПЦ-1 (15.03.1950 р.)⁵⁰; будівництво цеху СПЦ-3 ДСС: вид зверху монтажу колон зовнішньої сторони (1951 р.)⁵¹; вид зверху на стан прокатного цеху під час будівництва (1951 р.)⁵²; летючі ножиці цього стану в роботі (1952 р.)⁵³; перша дослідна електрошлакова піч на ДСС⁵⁴ та сотні інших подібних, на кожному із запорізьких металургійних заводів.

³⁷ НЗХ. ФК. Од. зб. 6023/ФН-470.

³⁸ МЗС. Кн. 4. Од. зб. 2585.

³⁹ МДСС. Фонди. Од. зб. 75.

⁴⁰ МЗС. Кн. 4. Од. зб. 2586.

⁴¹ МЗС. Кн. 4. Од. зб. 2587.

⁴² МЗС. Кн. 4. Од. зб. 2588.

⁴³ МДСС. Фонди. Од. зб. 38.

⁴⁴ МДСС. Фонди. Од. зб. 87.

⁴⁵ НЗХ. ФК. Од. зб. 4522/ФН-158.

⁴⁶ НЗХ. ФК. Од. зб. 3730/ФН-42.

⁴⁷ МДСС. КФІЗ. Од. зб. 637–641.

⁴⁸ МДСС. КФІЗ. Од. зб. 1, 14, 22.

⁴⁹ МДСС. КФІЗ. Од. зб. 187.

⁵⁰ МДСС. КФІЗ. Од. зб. 259.

⁵¹ МДСС. КФІЗ. Од. зб. 498.

⁵² МДСС. КФІЗ. Од. зб. 507.

⁵³ МДСС. КФІЗ. Од. зб. 564.

⁵⁴ МДСС. Фонди. Од. зб. 2153.

³³ НЗХ. ФК. Од. зб. 6021/468.

³⁴ НЗХ. ФК. Од. зб. 6022/ФН-462.

³⁵ НЗХ. ФК. Од. зб. 6032/ФН-475.

³⁶ МДСС. Фонди. Од. зб. 63.

Бути сфотографованим означало належати до будь-якої соціальної групи, незалежно, зроблено фотографію в сім'ї чи ні. Фотографія в даному контексті означає не уявлення індивіда з набором його характеристик, а індивіда з набором соціальних ролей. Звісно ж, що якщо говорити про персональні фотозображення когось із працівників ПП, то вони, переважно, виконувалися у жанрі портрету. Цьому сприяла і поширена в радянські часи практика вивішування на «дошки пошани» фото передових працівників, на стенди у заводоуправліннях – портретів керівників, а в «червоних куточках» – ветеранів різноманітних війн, орденоносців і т.д.

Колекція «Фотонегативи-портрети» (далі – КФП), яка зберігається в музеї ДСС зберігає велику кількість зображень подібного роду, наприклад, працівників: прокатного цеху 1929 р. н. Авруніна Павла Михайловича⁵⁵; заводоуправління 1929 р. н. Адзерихо Володимира Васильовича⁵⁶; СПЦ-2 1935 р. н. Александрова Віктора Михайловича⁵⁷; ЦЗЛ 1927 р. н. Антипенко Григорія Івановича⁵⁸; ЦСтПр 1930 р. н. Бондаренка Анатолія Потаповича⁵⁹; відділу капітального будівництва 1924 р. н. Бузунова Івана Степановича⁶⁰; першого секретаря комітету комсомолу Бурова, 1932 р. н.⁶¹; залізничного цеху Великоднього Миколи Костянтиновича 1915 р. н.⁶²; сталевара СПЦ-2 Вилегжаніна Аркадія Олексійовича 1928 р. н.⁶³; члена профкому Дорошенка Олександра Миколайовича. 1948 р. н.⁶⁴; Єльцова Костянтина Сергійовича, 1917 р. н. [у 1962–1982 рр. був директором ДСС – А. П.]⁶⁵; заводоуправління, винахідника [технологій отримання неіржавіючих сталей – А. П.] Іоффе Ізраїля Яковича 1922 р. н.⁶⁶; калібровочного цеху Сидорова Кіма Вікторовича 1929 р. н.⁶⁷ та багатьох інших.

Масовий характер подібних портретів підтверджується матеріалами з усіх обстежених нами музейних зібрань м. Запоріжжя: музей ЗС – фото Рогачевського Ісаака Захаровича, директора

комбінату у 1934–1937 рр.⁶⁸ й ін.; НЗХ – фото героя соцпраці, сталевара СПЦ-1 ДСС В. С. Гузева (1977 р.)⁶⁹; фото Д. Ф. Галушка, героя соцпраці, сталевара ДСС, депутата Верховної Ради СРСР під час перерви в засіданні обласної ради депутатів (1977 р.)⁷⁰; фото П. В. Калашнікова майстра коксового цеху Коксохімзаводу на суботнику, в робочому одязі з лопатою в руках (1971 р.)⁷¹ і десятки інших. Дві останні фотографії за своїм жанром зближуються із постановочним виробничим фото-портретом: з одного боку вони представляють цілком конкретну, знану і пізнавану персону, з іншого ж, спосіб цієї подачі не є застигло-іконним – зображені особи позують не на погрудний портрет, а на портрет у цілий зріст, під час виконання певних соціальних ролей (депутат) чи навіть робочих процесів (суботник).

Для того, щоб продемонструвати тяглість традицій «робітничого класу» у середовищі запорізьких металургів, компартійне керівництво всіляко плекало т. зв. «трудова династії» – соціальні мікрогрупи в межах заводських колективів, які склалися із представників кількох поколінь сімей (родів), що незмінно, десятиріччями працювали на ПП. З цією метою їх існування та «трудова звершення» всіляко висвітлювалися в пресі, на радіо та телебаченні. Даний процес знайшов відображення і в продукуванні фотодокументів. Так, нині у нашому розпорядженні є підбірка репортажних фото. Для пропагування «династій», під час святкування Дня металургу в серпні 1974 р. керівництво металургійних ПП ДПК влаштувало у Палаці культури ЗС «Металург» вечір зустрічі трудових династій⁷². Завдяки цьому до нас дійшли фотозображення династій Бурякових⁷³; Левченків⁷⁴; Домбровських⁷⁵; Дроздових⁷⁶ і Форштатів⁷⁷. В якості розкриття їх інформпотенціалу відзначимо відверто маскулінний характер композицій, в яких в центр поміщені чоловіки-працівники, з орденами та у відповідному одязі, а жінки та діти являють собою «рамку».

Оскільки радянська влада весь час свого існування невпинно декларувала те, що головною її забудою є піклування про трудящих (хоча ми й

⁵⁵ МДСС. КФП. Од. зб. 7.

⁵⁶ МДСС. КФП. Од. зб. 11.

⁵⁷ МДСС. КФП. Од. зб. 16.

⁵⁸ МДСС. КФП. Од. зб. 29.

⁵⁹ МДСС. КФП. Од. зб. 90.

⁶⁰ МДСС. КФП. Од. зб. 114.

⁶¹ МДСС. КФП. Од. зб. 118.

⁶² МДСС. КФП. Од. зб. 132.

⁶³ МДСС. КФП. Од. зб. 163.

⁶⁴ МДСС. КФП. Од. зб. 282.

⁶⁵ МДСС. КФП. Од. зб. 299.

⁶⁶ МДСС. КФП. Од. зб. 376.

⁶⁷ МДСС. КФП. Од. зб. 941.

⁶⁸ МЗС. Кн. 6. Од. зб. 5530.

⁶⁹ НЗХ. ФК. Од. зб. 7427 / 832.

⁷⁰ НЗХ. ФК. Од. зб. 13383 / ФН-1499.

⁷¹ НЗХ. ФК. Од. зб. 16239 / ФН-1971.

⁷² МДСС. КФІЗ. Од. зб. 3366.

⁷³ МДСС. КФІЗ. Од. зб. 4005.

⁷⁴ МДСС. КФІЗ. Од. зб. 4006.

⁷⁵ МДСС. КФІЗ. Од. зб. 4007.

⁷⁶ МДСС. КФІЗ. Од. зб. 4008.

⁷⁷ МДСС. КФІЗ. Од. зб. 4009.

знаємо, що рівень статків робітників ПП в СРСР був незрівнянно нижче, аніж в країнах «капіталістичного світу»), не стояли осторонь в процесі репрезентації покращення побуту працівників і об'єкти т.зв. «соцкультпобуту», до яких відносили палаци культури, спортивні клуби та стадіони, гуртки та клуби за інтересами, профілакторії та бази відпочинку, піонерські табори тощо. Продукування зображень подібного стибу було постійним і плановим, наприклад: хоролий самодіяльний гурток клубу ім. Пушкіна (ДСС) (19.12.1953 р.)⁷⁸; святкування Дня металургів на водній станції ДСС: юшка, гра в шахи, гирьовий спорт (21.07.1968 р.)⁷⁹; самодіяльний колектив центральної заводської лабораторії (ЦЗЛ) заводу ДСС у підшефному колгоспі (01.10.1973 р.)⁸⁰; хор учасників художньої самодіяльності ПК ім. Кірова (ДАЗ) (1975 р.)⁸¹; заводські мисливці ДСС на стендовому стрільбищі (1975 р.)⁸²; заводські рибалки на зимовій риболовлі біля с. Скельки (1976 р.)⁸³; відпочинок працівників ДСС на човнах на Молочному лимані. База відпочинку «Весна» у с. Алтагрі (1979 р.)⁸⁴ й ін.

Цікавий тематичний блок фотодокументів, випродукованих ПП ДПК, пов'язаний із їх відвідуванням знаними особами, наприклад: президентом Об'єднаної арабської республіки (ОАР; конфедерація Єгипту та Сирії) Гамаль Абдель Насером металургійного комбінату ЗС (09.05.1958 р.)⁸⁵; СПЦ-5 ДСС президентом АН СРСР М. В. Келдишем і президентом АН УРСР Б. Є. Патеном (14.05.1969 р.)⁸⁶; цеху заводу ДСС космонавтом В. А. Джанібековим (30.07.1979 р.)⁸⁷.

Слід відзначити й той факт, що заради створення всеохоплюючих «панорамних» зображень всіх перелічених вище видів релаксації, заводські фотографи нерідко вдавалися до використання жанру репортажу. Зазвичай такі фоторепортажі присвячувалися конкретним подіям на конкретних локаціях. І, наприклад, репортаж зі святкування Дня металурга на водній станції ДСС складався із серії наступних фото: Водна станція (загальний вигляд). Яхтсмени. Під вітрилом. На моторному човні. Команда баскетболістів (колек-

тивний портрет). Матч по баскетболу. Штрафний кидок⁸⁸ (1978 р.). Або ж, фотозвіт 1980 р. про розвиток «соціальної сфери» на ДСС, який об'єднав чи не всі існуючі її об'єкти: Заводський стадіон (електрометалурги на спартакіаді). В спортивному клубі заводу. Самодіяльність заводу. Кімната відпочинку в профілакторії. Дитяча дача заводу. Піонерський табір «Чайка» в р-ні Великий Луг м. Запоріжжя. Горніст. «Куточок затишку» в цеху⁸⁹ і т.д.

Якщо ж говорити про способи організації візуального тексту фотодокументів, то слід сказати що доведеної форми вони досягли при створенні тематичних фотоальбомів, які, з сучасних позицій, слід розглядати як знаряддя просування позитивного іміджу ПП перед оточуючим світом або навіть потомками, або ж як свідоцтво розвитку заводу в історичних ретроспективі та перспективі. Ці альбом створювалися не в одиничному екземплярі, а по кілька, інколи навіть й кілька десятеро, примірників. Їх дарували почесним гостям заводів, ними нагороджували передовиків, вони передавалися на зберігання до музейних установ м. Запоріжжя. У фондах музеїв ДСС і ЗС, НЗХ й ін. нами було виявлено такі із них: альбом фотознімків пошкоджень, руйнувань заводів ЗС, ДСС й ін. (1943 р.)⁹⁰; альбом фотографій (31 фото) з наочної агітації, розміщеної на території заводу ДСС (1950-і рр.)⁹¹; альбом «Заводу ДСС – 25 років» (1958 р.)⁹²; альбом фотографій «50-річчю стаханівського руху ДСС присвячується» (1985 р.)⁹³; фотоальбом «Дніпровський металургійний комбінат ЗС» (1970-і рр.)⁹⁴; альбом «Культура та побут трудящих Алюмінієвого заводу м. Запоріжжя» (44 фото), на яких зафіксовані різні сторони життя працівників – урочистості, житлові будинки, умови життя, учасники самодіяльності, проведення дозвілля, організація дитячого відпочинку, тощо (1980-і рр.)⁹⁵.

Як було нами показано, значення фотографії, поряд з іншими джерелами поширення інформації, змінювалося функціонально від 1920-х і до кінця 1980-х рр., проте завжди залишалося незмінно високим протягом усієї історії радянської держави⁹⁶. Особливо важко переоцінити значення

⁷⁸ МДСС. КФІЗ. Од. зб. 692.

⁷⁹ МДСС. КФІЗ. Од. зб. 2145.

⁸⁰ МДСС. КФІЗ. Од. зб. 2798.

⁸¹ НЗХ. ФК. Од. зб. 3731 / ФН-43.

⁸² МДСС. КФІЗ. Од. зб. 3316.

⁸³ МДСС. КФІЗ. Од. зб. 3338.

⁸⁴ МДСС. КФІЗ. Од. зб. 4745.

⁸⁵ МЗС. Кн. 4. Од. зб. 2702.

⁸⁶ МДСС. КФІЗ. Од. зб. 2216.

⁸⁷ МДСС. Фонди. Од. зб. 434.

⁸⁸ МДСС. Фонди. Од. зб. 1192–1196, 1198–1200, 1202, 1204.

⁸⁹ МДСС. Фонди. Од. зб. 3614–3625.

⁹⁰ МЗС. Кн. 4. Од. зб. 2789. Справа № 17.

⁹¹ МДСС. Фонди. Од. зб. 2830–2860.

⁹² МДСС. Фонди. Од. зб. 1751.

⁹³ МДСС. Фонди. Од. зб. 3738-а.

⁹⁴ МЗС. Кн. 3. Од. зб. 2313.

⁹⁵ НЗХ. ФК. Од. зб. 4510 / ФН-3820.

⁹⁶ Андрианова Е. Н. Документальная фотография как исторический источник по истории развития СССР в 1930-е гг. Из

фотографії у ранню радянську добу. Щоправда справедливим буде й те твердження, що залежно від періоду і «жила» фотографія по-різному: від знімків, які мали самостійне ходіння – до газетних та журнальних фотографій і далі – до фотоальбомів, добірок фотографій на конкретну тему.

Якщо ж оцінювати інформативний потенціал ФД для створення праць з історії робітників ПП ДПК м. Запоріжжя, які б базувалися на використанні нових методологічних підходів, без звичної функції ілюстративності, яка була притаманна їм в рамках досліджень із «традиційної» соціально-економічної історії радянської доби, то має-

опыта разработки компьютерных программ в музее / Научные труды ГЦМСИР. Выпуск III. Музейное источниковедение социальной истории. Сб. ст. М.: ГЦМСИР, 2011. С. 102–123.

мо відзначити кілька моментів. Для сучасного дослідника ФД є відбитком соціальної реальності, демонструє існуючі соціальні зв'язки. Для осіб, які були сфотографовані, фото було способом співвіднесення себе з певною соціальною групою, у нашому випадку – колективом ПП, або ж більш широко – «робітничим класом». Завдяки специфічній текстуальній мові фотографії відбувалося маркування соціального стану, гендерної приналежності тощо⁹⁷. За наявності великої кількості ФД, це надає історика додаткові можливості для вивчення соціальної структури робітників ДПК м. Запоріжжя.

⁹⁷ Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования: учебник / Пер. с польск. Н. В. Морозовой, авт. вступ. ст. Н. Е. Покровский. М.: Логос, 2007. С. 160–168.

References

- Andrianova E. N. Dokumentalnaya fotografiya kak istoricheskiy istochnik po istorii razvitiya SSSR v 1930-e gg. Iz opyta razrabotki kompyuternykh programm v muzee [Documentary photography as a historical source on the history of the development of the USSR in the 1930s. From the experience of developing computer programs in the museum] // Nauchnyye trudyi GTsMSIR. Vypusk III. Muzeynoe istochnikovedenie sotsialnoy istorii. Sb. st. – M.: GTsMSIR, 2011. S. 102–123. [In Russian].
- Bart R. Camera lucida. Notuvannia fotohrafiy [Notation of the photo] / Per. s fr. O. Chervonyk. Kharkiv. : MOKSOP, 2022. 176 s. [In Ukrainian].
- Bleyker A. Primenenie fotografii v nauke [Application of photography in science] / per. s angl. pod red. I. A. Solntseva. M.: Mir, 1980. 245 s. [In Russian].
- Bourdieu P. Photography: A Middle-brow Art. Oxford : Polity Press, 1998. 232 p.
- Dmytriuk V. V. Vizualni obrazy odesytiv: aktualizatsiia dosvidu kompleksnoho doslidzhennia [Visual images of Odesians: updating the experience of a comprehensive study] // Arkheolohiia, etnolohiia ta okhorona kulturnoi spadshchyny Pivdenno-Skhidnoi Yevropy: [zbirka naukovykh robot, prysviachena 25-richchiu kafedry arkheolohii ta etnolohii Ukrainy Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I. I. Mechnykova]. Odesa: ONU, 2018. S. 253–261. [In Ukrainian].
- Dmytriuk V., Priharin O. Etno/Fotohrafiia v antropolohichnykh perspektyvakh: pro metody opratsiuvannia pryvatnykh zibran' [Ethno/Photography in anthropological perspectives: on methods of studying private collections] // Narodnavchi zoshyty. 2015. Vyp. 6. S. 1420–1424. [In Ukrainian].
- Zaporizkyi oblasnyi kraieznavchyi muzei (ZOKM) [Zaporizhzhia Regional Museum of Local Lore]. Inv. F. Ist. 4833, 4871.
- Kahanov Yu. O. Konstruiuvannia «radianskoi liudyny» (1953–1991): ukrainska versiiia [Construction of the «Soviet man» (1953–1991): Ukrainian version] / Nauk. red. Turchenko F. H. Zaporizhzhia: Inter-M, 2019. 432 s., il. [In Ukrainian].
- Kovalskiy N. P. Nekotorye problemy teorii i metodiki istoricheskogo istochnikovedeniya. [Some problems of the theory and methodology of historical source studies]. Zaporozhe: RA «Tandem-U», 1999. 32 s. [In Russian].
- Magidov V. M. Kinofotodokumenty v kontekste istoricheskogo znaniya [Film and Photo Documents in the Context of Historical Knowledge]. M.: 2005. 394 s. [In Russian].
- Muzei Zaporizhstal (MZS) [Zaporizhstal Museum]. Book. 3. Inv. 2313; Book. 4. Inv. 2586, 2587, 2588, 2702, 2789; Book. 6. Inv. 5530.
- Muzei Dnipropetsstal (MDSS) [Dnipropetsstal Museum]. KFIZ. Inv. 1, 14, 22, 187, 259, 498, 507, 564, 620-622, 623-624, 637-641, 692, 729-730, 2145, 2216, 2320, 2699, 2798, 3316, 3338, 3366, 4005, 4006, 4007, 4008, 4009, 4745.
- MDSS. KFP. Inv. 7, 11, 16, 29, 90, 114, 118, 132, 163, 282, 299, 376, 941.
- MDSS. Found. Inv. 38, 46, 59, 60, 63, 75, 87, 434, 1192-1196, 1198-1200, 1202, 1204, 1751, 2153, 2830-2860, 3614-3625, 3738-a.
- Natsionalnyi zapovidnyk «Khortytsia» (NZKh) [Khortytsia National Reserve]. FK. Inv. 3730 / FN-42, 3731 / FN-43, 3770 / FN-48, 451AY0 / FN-3820, 4522 / FN-158, 4524 / FN-160, 4525 / FN-161, 5999 / FN-454, 6000 / FN-455, 6001 / FN-456, 6002 / FN-457, 6003 / FN-458, 6004 / FN-459, 6005 / FN-460, 6006(1) / FN-462, 6006(2) / FN-462, 6021 / FN-

468, 6022 / FN-462, 6023 / FN-470, 6025 / FN-472, 6032 / FN-475, 7427 / FN-832, 13383 / FN-1499, 14992 / FN-1790, 14993 / FN-1791, 14996 / FN-1794, 16239 / FN-1971.

Nikitina I. V. Fotodokumentalni koleksii yak vyd zberezhenia tekhnichnykh pamiatok [Photo-documentary collections as a kind of conservation of technical memos] // Ukrainskyi tekhnichnyi muzei : istoriia, dosvid, perspektyvy : Mater. 11-yi Vseukr. nauk.-prakt. konf. (4–6 cherv. 2015 r., m. Kyiv) : vidp. red. L. O. Hriffen : Tsentri pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK ; Nats. istor.-arkhit. muz. «Kyivska fortetsiia» ; Asotsiatsiia pratsiv. muzeiv tekhn. profilu; Akad. inzh. nauk Ukrainy ; Derzh politekh. muz. NTUU «KPI». K. : 2015. S. 93–95. [In Ukrainian].

Sydorov B. F., Khrustalev V. A. Krasnaya subбота: lenynskie tradytsii velykoho pochina v deystvii [Red Saturday: Lenin's traditions of the Great Initiative in action]. M.: Mosk. rabochiy, 1973. 32 s. [In Russian].

Shtompka P. Vizualnaya sotsyolohiya. Fotohrafyya kak metod yssledovaniya: uchebnyk [Visual sociology. Photography as a research method: textbook] / Per. s polsk. N. V. Morozovoy, avt. vstup. st. N. E. Pokrovskiy. M. : Logos, 2007. 168 s. + 32 s. [In Russian].

TsDAVOU // <https://uk.wikisource.org/wiki/Arkhiv:TSDAVO/332>. 03.06.2023. [In Ukrainian].